

Aleksandra Ilić*

Fakultet bezbednosti, Univerzitet u Beogradu

PRENASELJENOST ZATVORA – FENOMENOLOŠKI I ETIOLOŠKI ASPEKTI

Apstrakt: U radu se razmatra problematika prenaseljenosti zatvora kako u svetu, tako i u Republici Srbiji. Prenaseljenost zatvora je globalni fenomen, prisutan na svim kontinentima, o čemu govore i statistički podaci o stanju u zatvorima u svetu i kod nas. Ovaj fenomen se može posmatrati iz dva ugla. S jedne strane postoji veliki broj zatvorenika koji izdržavaju kaznu zatvora, a naročito kratke kazne zatvora, dok sa druge strane zatvorsku populaciju u značajnoj meri čine i lica koja se nalaze u pritvoru. S obzirom na to da su u pitanju različite vrste zatvaranja i problematika prenaseljenosti se mora razmatrati uzimajući u obzir i ovu činjenicu. U tom smislu treba analizirati i uzroke prenaseljenosti zatvora. Veliki broj izrečenih bezuslovnih kazni zatvora dovodi u pitanje mogućnost ostvarivanja ideje resocijalizacije. Takođe, javno mnjenje u većini zemalja, ali i u Srbiji smatra da je zatvaranje najbolji način rešavanja problema kriminaliteta i na taj način se vrši pritisak na one koji o tome odlučuju čime se dodatno doprinosi razvijanju problema prenaseljenosti.

Ključne reči: prenaseljenost zatvora, fenomenologija, etiologija, kratke kazne zatvora, pritvor, javno mnjenje.

UVOD

Prenaseljenost zatvorskih ustanova je jedan od najvećih problema savremenog sistema izvršenja krivičnih sankcija u kojoj već nekoliko vekova dominira kazna lišenja slobode.

Problem prenaseljenosti zatvorskih ustanova postoji u celom svetu, bez obzira na kontinent i konkretne države. Proces globalizacije nije mogao zaobići ni segment izvršenja krivičnih sankcija.

Zatvaranje je postalo popularan način rešavanja problema kriminaliteta. Javno mnjenje u većini zemalja podržava često izricanje kazne zatvora verovatno smatrajući da je to najbolji mogući način suzbijanja različitih oblika kriminaliteta. Tome doprinosi i stalno medijsko izveštavanje o kriminalitetu, pa je samim tim i stvorena slika da je vršenje krivičnih dela u porastu. Međutim, činjenica je da stopa kriminaliteta u većini država dugi niz godina opada, pa to ne može biti razlog stalnog povećanja zatvorske populacije. Navedeno stanje je posledica opšte retributivne politike koja veruje u zatvaranje kao najvažniju, a prećutno i jedinu meru kojom se može stati na put kriminalitetu.¹ Takođe, pritvor predstavlja najčešće korišćenu meru za nesmetano vođenje krivičnog postupka čime se značajno doprinosi povećanju

* asistent, alex.mag.ilic@gmail.com

1 Đ. Ignjatović /2010/: Kritička analiza stanja i tendencija u krivičnom izvršnom pravu Srbije, *Crimen* br. 2, Beograd, 197.

problema prenaseljenosti zatvorskih ustanova u mnogim državama. Zbog toga je važno ovaj problem posmatrati iz dva ugla. Prvi bi se odnosio na zatvaranje koje predstavlja izvršenje neke krivične sankcije zatvorskog karaktera pri čemu je akcenat na kazni zatvora s obzirom na to da je udeo ostalih takvih sankcija, u ukupnoj strukturi svih izrečenih krivičnih sankcija, veoma mali. Drugi bi se ticao zatvaranja koje predstavlja izvršenje mere pritvora.

Kad se razmatra problematika velikog broja lica kojima je izrečena bezuslovna kazna zatvora, mora se dovesti u vezu sa procesom resocijalizacije takvih osuđenika. Poslednjih decenija mogućnost resocijalizacije osuđenika se ozbiljno dovodi u pitanje. Nju je naročito teško sprovesti u uslovima prenaseljenosti zatvora. U takvim okolnostima i kazna zatvora gubi svoj značaj u velikoj meri, pa se postavlja pitanje na koji način izaći iz te krize. Ipak postoji mišljenje da, bez obzira na činjenicu da je ideja resocijalizacije i popravljavanja osuđenika postala uglavnom samo mrtvo slovo na papiru, ne postoji bolji način kontrole kriminaliteta u savremenom društvu od zatvaranja.

Ovde su samo kratko spomenuti neki fenomenološki i etiološki aspekti problema prenaseljenosti zatvora. U daljem tekstu će biti više reči o ovoj problematici.

1. PRENASELJENOST ZATVORA KAO GLOBALNI PROBLEM

Kako je zatvaranje u čitavom svetu postalo uobičajen način rešavanja problema kriminaliteta, tako se i broj zatvorenika stalno uvećava. Nagli porast zatvorske populacije se može s jedne strane objasniti činjenicom da je u savremenom društvu preovladala ideja da se ljudi šalju u zatvor pre svega da bi se kaznili, a ne da bi se učinili boljim.² Na taj način se i jedna od osnovnih ideja modernog sistema izvršenja kazne zatvora, ideja resocijalizacije, dovodi u pitanje. Čini se kao da se u ovom segmentu krećemo retrogradno, da se vraćamo u vreme kada se kazna zatvora po prvi put uvodila u sistem krivičnih sankcija i kada je stanje u prvim zatvorima bilo katastrofalno. Iako su prošla dva veka koja su bila obeležena pokušajima da se stanje u ovoj oblasti popravi, prenaseljenost zatvora i loši uslovi života zatvorenika predstavljaju samo neke od činilaca koji nas nažalost vraćaju u doba prvih reformatora sistema izvršenja kazne zatvora.

Prenaseljenost se javlja onda kada se u zatvorima nalazi više zatvorenika nego što to kapaciteti dozvoljavaju. Pod zatvorenicima svakako ne treba podrazumevati samo lica koja su osuđena na kaznu zatvora u krivičnom i prekršajnom postupku, u ovu kategoriju spadaju i lica zadržana u pretkrivičnom postupku, zatim ona koja su pritvorena tokom krivičnog postupka, kao i lica prema kojima su određene mere bezbednosti povezane sa lišenjem slobode.

Iako je prenaseljenost zatvora prisutna u čitavom svetu, ne postoje precizni kriterijumi za utvrđivanje njenih razmera, tako da se za svaku državu mora izvršiti posebna analiza stanja u zatvorima.³ Međutim, statistički podaci o ukupnom broju zatvorenika i njihovoj strukturi koje vode različite međunarodne organizacije za većinu država sveta mogu poslužiti kao okvir za razumevanje ovog fenomena.

1.1. Porast zatvorske populacije u svetu

Statistički podaci o broju zatvorenika u zatvorima širom sveta samo potvrđuju da je reč o globalnom problemu. Od 1980. godine na svetskom nivou beleži se stalni porast tzv. zatvorske populacije. Za razliku od država sa drugih kontinenata, evropske zemlje su se od-

2 N. Mrvić-Petrović /2007/: *Kriza zatvora*, Beograd, 133.

3 Y. Jewkes, J. Bennett (eds.) /2008/: *Dictionary of Prisons and Punishment*, Devon, 194.

likovale relativno niskom stopom zatvaranja (izraženom odnosom broja zatvorenih lica prema ukupnom broju građana određene države). Međutim, poslednjih godina se i u Evropi uočava trend povećanja te stope i porast zatvorske populacije, uz postepeno ujednačenje stope zatvaranja među različitim zemljama Evrope.⁴ Tako kada se govori o Velikoj Britaniji, stalni rast zatvorske populacije beleži se još od 50-ih godina, ali svoju kulminaciju dostiže 80-ih godina prošlog veka, tačnije 1988/1989. godine da bi u narednim godinama došlo prvo do pada, pa onda opet do porasta zatvorske populacije. U februaru 2008. godine dostiže se rekordnih 81, 861 zatvorenika. Konstantni porast zatvorske populacije nije u saglasnosti sa opadanjem stope kriminaliteta koje je prisutno još od sredine 90-ih godina prošlog veka.⁵

O važnosti problema prenatrpanosti zatvora i porastu broja zatvorenika na evropskom kontinentu govori i odgovarajuća Preporuka Saveta Evrope⁶ u kojoj se ističe da je reč o fenomenima koji predstavljaju izazov za zatvorske uprave i celokupno pravosuđe, kako u pogledu ljudskih prava, tako i u pogledu efikasnog upravljanja zatvorskim ustanovama.

Najnovije osmo izdanje Svetske liste zatvorske populacije (*World Prison Population List*) koju periodično objavljuje Međunarodni centar za istraživanje zatvora (*International Centre for Prison Studies*) samo potvrđuje višedecenijski trend stalnog povećanja broja zatvorenika.⁷ Procena je da se preko 9,8 miliona ljudi širom sveta nalazi u zatvorskim ustanovama,⁸ pri čemu su u najvećem broju u pitanju pritvorena lica ili osuđeni zatvorenici. Sjedinjene Američke Države imaju najveću kvotu zatvorske populacije na svetu, 756 na 100.000 stanovnika. Prenaseljenost zatvora predstavlja problem broj jedan kad je reč o zatvorskom sistemu SAD, bez obzira što se stalno grade novi zatvori. Ona nije rezultat povećanja stanovništva ili veće stope kriminaliteta, već razloge treba tražiti u strogim zakonima u vezi sa drogom.⁹ Međutim, ekonomska kriza je očigledno imala uticaj i na donošenje odluka u vezi sa zatvorima, pa je tako u SAD na nacionalnom nivou postignut konsenzus u pogledu neophodnosti smanjenja zatvorske populacije.¹⁰

Iako je prenaseljenost zatvora prisutna na svim kontinentima, postoje značajne razlike u stopama zatvorske populacije između različitih područja ali i u okviru istog kontinenta između različitih država. Kada je u pitanju afrički kontinent, postoje velike razlike u prosečnim stopama između država zapadne Afrike (35) i južne Afrike (231). Tradicionalne velike stope zatvorske populacije na tlu Južne Amerike dolaze posebno do izražaja u državama Karipske oblasti (324,5). Tako je u jednoj od država podsaharske Afrike zabeležena ispovest zatvorenika koji su opisali kako spavaju u serijama: dok jedan spava po četiri sata na podu, ostali stoje oko zidova ćelije čekajući na svoj red.¹¹ I azijski kontinent je prošaran raznolikostima po pitanju stopa, pa je tako u proseku najmanje zatvorenika u oblasti jugo-centralne Azije, 53 na

4 Dostupno na: http://www.kcl.ac.uk/depsta/law/research/icps/downloads/wpp1-8th_41.pdf. Pristupljeno: 05.03.2011.

5 E. Carrabine, P. Cox, M. Lee, K. Plummer, N. South /2009/: *Criminology: A Sociological Introduction*, Great Britain, 365 i 366.

6 Preporuka br. R (99) 22 Komiteta ministara Saveta Evrope državama članicama o prenatrpanosti zatvora i porastu broja zatvorenika. *Council of Europe, Committee of Ministers: Recommendation No. R (99) 22 concerning prison overcrowding and prison population inflation*.

7 Dostupno na: http://www.kcl.ac.uk/depsta/law/research/icps/downloads/wpp1-8th_41.pdf. Pristupljeno: 05.03.2011.

8 Taj broj se u odnosu na stanje navedeno u prethodnom, sedmom izdanju Svetske liste zatvorske populacije uvećao za otprilike 550.000 novih zatvorenika.

9 F. E. Hagan /2008/: *Introduction to Criminology: Theories, Methods, and Criminal Behavior*, USA, 468 i 469.

10 T. R. Clear, D. Schrantz /2011/: *Strategies for Reducing Prison Population*, *The Prison Journal*, London, 139.

11 Y. Jewkes, J. Bennett J. (eds.), *op. cit.*, 194.

100.000, a najveći u državama centralne Azije (bivše sovjetske republike) oko 184 na 100.000 stanovnika. U Okeaniji (uključujući Australiju i Novi Zeland) prosečna stopa je 124.5.

Stanje na evropskom kontinentu, kada se upoređi sa ostalim oblastima, ne pokazuje tolike raznolikosti između država, ali i tu se može govoriti o državama čije su stope zatvaranja izuzetno velike, poput Rusije i Turske (229) (radi se o državama koje se nalaze na dva kontinenta). Ukoliko se analiziraju podaci za južnu Evropu, mogu se uočiti određene specifičnosti. Tako najveću stopu zatvorenih lica (preko 150) imaju Španija, Gibraltar i Albanija, a najmanju Andora (37). Takođe, bilo bi zanimljivo analizirati stope zatvorenih lica u državama bivše Jugoslavije. Među ovim državama, upravo Srbija ima najveću stopu zatvorenih lica (122), a najmanju Slovenija (65).¹²

U pojedinim državama pritvorena lica čine većinu zatvorenika čime se mera pritvora, koja bi po pravilu trebalo da bude izuzetna, pretvorila u uobičajeni, redovni način obezbeđenja prisustva okrivljenog tokom krivičnog postupka. Tako se u državama bivšeg Sovjetskog Saveza, u periodu koji je prethodio njenom raspadu, primenjivala mera pritvora po neakvom automatizmu, bez uzimanja u obzir dodatnih kriterijuma.¹³ Problem velikog broja pritvorenika postoji i u državama u kojima sudski postupci traju dugo, kao i u onim koji ne obezbeđuju svim pritvorenicima jednako, bez razlike adekvatnu odbranu tokom postupka.

Neki od novijih podataka o procentualnom učešću pritvorenika u ukupnom broju zatvorenih lica, ako se posmatra čitav svet, pokazuju da skoro 40 država u svojim zatvorima ima preko 50% pritvorenika u ukupnoj strukturi stanovnika zatvorskih ustanova. U pitanju su uglavnom države Azije, Afrike i Južne Amerike, pri čemu se na tom spisku nalaze i tri male evropske države, Monako, Andora i Crna Gora u kojoj pritvorenici čine 59,7% ukupne zatvorske populacije.

Kada se analiziraju podaci u državama bivše Jugoslavije, o broju pritvorenika i njihovom relativnom učešću u ukupnom broju zatvorenika mogu se izvući neki zaključci. Srbija i Hrvatska imaju isti procenat pritvorenih lica u ukupnom broju zatvorenika (28,6%), a Slovenija 24,4%. Kada je Bosna i Hercegovina u pitanju, razdvojeni su podaci o Federaciji odnosno Republici Srpskoj i između ova dva entiteta postoje neznatne razlike (Federacija 19,4%, a Republika Srpska 18,2%). Najnižu stopu pritvorenih lica od bivših jugoslovenskih republika ima Makedonija (16,9%). Crna Gora u velikoj meri odstupa od svih ostalih država jer je učešće pritvorenih lica dva puta veće nego u Srbiji i Hrvatskoj, dva i po puta u odnosu na Sloveniju, tri puta u odnosu na Bosnu i Hercegovinu i čak tri i po puta u odnosu na Makedoniju. Ako se ostavi po strani problem koji Crna Gora ima sa brojem pritvorenika, očigledno je da i Srbija zajedno sa Hrvatskom spada u grupu zemalja u kojima je potrebno rešavati problem prenaseljenosti zatvora i aktivnostima čiji bi cilj bio smanjenje broja pritvorenih lica, odnosno većim korišćenjem alternativa ovoj meri za obezbeđenje prisustva okrivljenog u krivičnom postupku.

1.2. Porast broja zatvorenika u Republici Srbiji

Prenaseljenost zatvorskih ustanova je svakako problem i u Republici Srbiji. Svetski trend porasta zatvorske populacije u poslednjih nekoliko decenija zahvatio je i Srbiju. Povećanje stope zatvaranja se u Srbiji registruje od 1991. godine, pri čemu najveći doprinos tome ima izricanje kazne zatvora do šest meseci.¹⁴ Sa druge strane, ne sme se zanemariti ni problem velikog broja pritvorenih lica.

12 U tabeli su prikazani podaci i za Kosovo, ali oni nisu uzeti u obzir iz više razloga, a najvažniji je da ti podaci nikako ne mogu odražavati pravo stanje stvari.

13 Dostupno na: http://www.kcl.ac.uk/depsta/law/research/icps/downloads/wpp1-8th_41.pdf. Pristupljeno: 05.03.2011.

14 *Strategija za smanjenje preopterećenosti smeštajnih kapaciteta u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji (2010–2015)* usvojena od strane Vlade Republike Srbije, dostupno na: <http://>

Čini se kako je zatvaranje, bilo kao krivična sankcija u vidu kazne zatvora, bilo kao mera za obezbeđenje prisustva okrivljenog u krivičnom postupku u formi pritvora, postalo u očima javnosti omiljeni i jedini mogući način rešavanja problema kriminaliteta. Nekritičko zalaganje za što češće korišćenje zatvora podrazumeva i da se od pravosudnih organa očekuje da razmišljaju i postupaju u skladu sa tim očekivanjima. Posledica takvog pristupa je sve složenije stanje u zatvorskom sistemu i sa sve izraženijim problemima: nemogućnost poštovanja usvojenih standarda u postupanju sa licima lišenim slobode, priznizacija ostavlja duboke i trajne posledice na zatvorenike, korekcija ličnosti i ponašanja zatvorenika je minimalna, a povrat je sve izraženiji.¹⁵ Polako ali sigurno vraćamo se starom dobrom retributivističkom principu i kažnjavanju sa ciljem da se učinioocu isključivo nanese zlo zbog zla koje je on naneo izvršenjem krivičnog dela. Zaboravlja se da je jednom u prošlosti penološka praksa pokazala da represivna funkcija kazne ne može bitno doprineti opadanju kriminaliteta, a da će se i recidivizam pojavljivati u sve većem broju slučajeva.¹⁶ Tako i u današnje vreme, više nas ne zanima da li je učinioce moguće popraviti, a i postavljaju se pitanje da li ih je uopšte moguće resocijalizovati u uslovima prenaseljenosti zatvora.

U periodu do 2003. godine broj zatvorenih lica u Republici Srbiji kretao se u ustaljenom okviru između 5.000 i 6.000. Od 2003. godine godišnja stopa rasta zatvorske populacije iznosi preko 10%, pa tako danas ukupno povećanje u odnosu na pomenutu godinu premašuje 60%.¹⁷

Možda bi bilo zanimljivije razmotriti kretanje ovog povećanja iz godine u godinu analizom strukture zatvorske populacije.

Struktura zatvorenih lica u toku 2009. godine

zatvorena lica	31.12.2008	30.11.2009	% uvećanja
pritvoreni	2.373	2.941	23,93%
osuđeni na kaznu zatvora	6.709	7.260	8,21%
mere lečenja	218	242	11,00%
maloletnički zatvor	42	43	2,28%
vaspitna mera	191	232	21,46%
prekršajno kažnjeni	168	256	52,38%
ukupno	9.701	10.974	13,12%

Podaci iz 2009. godine pokazuju na koji način je u toku te godine došlo do povećanja zatvorske populacije, odnosno kako se struktura zatvorenih lica promenila tokom te jedne godine. Iako na prvi pogled značajno izgleda povećanje broja npr. prekršajno kažnjenih (čak 52,38% u odnosu na prethodnu godinu), u ukupnom broju zatvorenih lica njihov udeo je mali, tako da bez obzira na povećanje ne utiče bitno na problem prenaseljenosti zatvora. Isto se može reći i za povećanje broja izrečenih vaspitnih mera (21,46%), mera lečenja (11%) ili maloletničkog zatvora (2,28%) s obzirom da je udeo i ovih sankcija u ukupnom broju veoma mali. Ono što predstavlja najveći problem prenaseljenosti zatvora u Srbiji je konstantno povećanje broja osuđenih lica na kaznu zatvora (u toku 2009. godine za 8,21%), kao i masovno određivanje pritvora koje se u toku analizirane godine povećalo za 23,93%.

www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?pf=1&id=45678&url=%2Fvesti%2Fdokumenti_sekcija.php%3Fpf%3D1%26id%3D45678, pristupljeno: 01. 03.2011.

15 Z. Stevanović, Međunarodni standardi u postupku izvršenja krivičnih sankcija, in: *Savremene tendencije krivične represije kao instrument suzbijanja kriminaliteta*, Bijeljina, 2010, 332.

16 Z. Stevanović, *Otvoreni zatvori*, Beograd, 2008, 46.

17 Strategija, *op. cit.*

Praćenjem kretanja broja zatvorenih lica tokom višegodišnjeg perioda moguće je uočiti trend i u skladu sa tim donekle predvideti kako će biti u bliskoj budućnosti. Postoje procene da bi se, ako se ima u vidu uočeni trend, realno moglo očekivati da u 2010. godini broj zatvorenih lica dostigne 12.000, a da u 2012. godini bude veći od 14.000.¹⁸

Tabela broj 1: Broj zatvorenih lica (2005–2009)

31.12.2005	31.12.2006	31.12.2007	31.12.2008	31.12.2009
8.078	7.893	8.970	9.701	10.974

2. UZROCI PRENASELJENOSTI ZATVORA

Postavlja se pitanje uzroka stalnog povećanja zatvorske populacije i samim tim prenaseljenosti zatvora na koje je teško dati jednoznačan odgovor. Kao najlogičnije se nameće objašnjenje koje uzrok tog povećanja nalazi u potrebi da se suzbije kriminalitet, kako sveukupni, tako i njegovi posebni oblici, pre svega oni najopasniji. Međutim, istraživanja nisu dokazala korelaciju između povećane stope kriminaliteta i primene oštrije kaznene politike, tako da nedostaju jasni razlozi naglog povećanja primene kazne zatvora i to naročito ako se ima u vidu da su npr. stope presuđenog kriminaliteta u državama do 2000g. stagnirale ili opadale, a stope zatvaranja rastle.¹⁹ Treba imati u vidu i činjenicu da su u današnje vreme tehnike otkrivanja i dokazivanja krivičnih dela usavršene, pa se mnogo više slučajeva procesuiraju i samim tim se u većem broju izriču krivične sankcije.²⁰

Šta je onda dovelo do prenaseljenosti zatvorskih ustanova u čitavom svetu ako nije u pitanju povećana stopa presuđenog kriminaliteta? Mnogi autori ističu presudnu ulogu izmenjenog društveno-ekonomskog modela funkcionisanja nacionalnih država počev od sedamdesetih godina XX veka koji se prvo pojavio u zemljama anglo-američkog područja da bi se onda u skladu sa principom globalizma počeo širiti po celom svetu. U pitanju je prelazak sa koncepta države blagostanja u sferu neoliberalnog kapitalizma koji je podrazumevao zaostavanje nejednakosti u raspodeli društvenog bogatstva, tako da siromašni, nezaposleni, beskućnici i prosjaci postaju teret za društvo koje na te socijalne pojave odgovara represivnom kriminalnom politikom i povećanjem broja zatvorenika.²¹ U pitanju je tzv. „nova penologija“ koja u prvi plan stavlja pojmove rizika i verovatnoće, nije zainteresovana za uzroke koliko za kontrolu kriminalnog ponašanja, ne teži da smanji kriminalitet, već da ga kontroliše uz što manje troškove, nema aspiraciju da rehabilituje, reintegriše, već se temelji na upravljanju rizikom, pre svega kroz kontrolu i zatvaranje prestupnika.²² Takve okolnosti na najbolji mogući način koriste političari koji pozivajući se na potrebu da se građani zaštite od kriminaliteta, zalažu za represivnu politiku suzbijanja kriminaliteta koja podrazumeva masovna lišenja slobode, veliki broj pritvorenika, kao i često izricanje kazne zatvora, iako bi se svrha izvršenja krivičnih sankcija u mnogim slučajevima mogla postići i nekim drugim alternativnim sankcijama. To je naročito bio slučaj u Velikoj Britaniji i SAD gde se najpre ispoljio taj fenomen. Nepoklapanje stvarnog obima kriminaliteta i masovnog zatvaranja u tim zemljama se vezuje za ime Ronalda Regana i Margaret Tačer, odnosno njihovu politiku poznatu kao „reganizam“ i „tačerizam“.²³

18 *Ibidem*.

19 N. Mrvić-Petrović, *op. cit.*, 142.

20 M. Pavlović /2006/: Prekobrajnost zatvorske populacije, *Pravni život*, Beograd, br. 9, 932.

21 N. Christie, *Kriminalitets kontroll som industrie. Mot GULAG vestling type?*, Universitetsforl, 1993, Oslo, navedeno prema: N. Mrvić-Petrović, *op. cit.*, 150.

22 S. Soković, /2011/: Izvršenje krivičnih sankcija – mogućnosti i perspektive – in: *Kriminal i državna reakcija: fenomenologija, mogućnosti, perspektive* (Kron L. ed.), Beograd, 312.

23 Z. Nikolić /2009/: *Savremena penologija – Studija kazni i kažnjavanja*, Beograd, 128 i 129.

Na nekom osnovnom nivou do povećanog zatvaranja dolazi zbog toga što sudovi šalju više ljudi u zatvor. Neki autori smatraju da je uzrok porasta zatvaranja kombinacija nekoliko faktora koji uključuju: sve veću naklonost javnosti prema kažnjavanju zatvaranjem, strožiji zakoni kojima se propisuju krivična dela, neke promene u obrascima izvršenja nekih krivičnih dela pa samim tim i percepcija tih promena od strane onih koji odlučuju.²⁴ Međutim, masovnost zatvaranja je podrazumevala i da u toj sferi dođe do izražaja nejednakost među građanima s obzirom da nisu svi u istom „riziku“ da budu zatvoreni. Tu je možda najbolji primer SAD u kojoj najviše dolaze do izražaja te raznolikosti, rasne, verske ili etničke. Tako je npr. rat protiv droga doveo do toga da se više crnaca Amerikanaca nalazi u zatvorima nego u koledžima.²⁵ Međutim ni ostale države koje pokušavaju da slede primer Amerike, nisu imune na te različitosti.

U poslednjih nekoliko godina sve su uočljivija i socijalna raslojavanja koja takođe mogu uticati na fenomen o kojem se na ovom mestu govori. Taj uticaj se pre svega ispoljava tako što se u većem broju kažnjavaju oni koji se nalaze niže na socijalnoj lestvici ili koji se razlikuju po rasnoj, verskoj, etničkoj pripadnosti, kao i zbog drugačijeg političkog opredeljenja. S druge strane, moguće je da ta masovnost kažnjavanja pripadnika pojedinih društvenih grupa izostane, ali onda često biva oštrija.²⁶

Teorija etiketiranja je možda na najbolji način pružila objašnjenje procesa selekcije osoba koje zbog svojih određenih karakteristika imaju više šanse da dođu pod udar mehanizama krivičnogpravnog progona nego osobe koje ne poseduju takve karakteristike. To posledično dovodi do stvaranja *stereotipa* kriminalaca ili profila tipičnog izvršioca krivičnog dela. Stereotip tako izaziva odbojnost kod viših socijalnih slojeva, razvija se osećaj ugroženosti od takvih lica i potrebe zajedničke borbe protiv njih što u stvari predstavlja *društvenu funkciju stereotipa*. Takođe, stereotip privlači pažnju organa formalne socijalne kontrole i upućuje ih da potencijalne i nepoznate učiniocce krivičnih dela traže među pripadnicima tih marginalizovanih društvenih grupa (crnci, Romi, siromašni) koji zbog toga često bivaju pogrešno etiketirani kao prestupnici.²⁷ S obzirom na smanjenu toleranciju prema tim društvenim grupama, njihovi pripadnici imaju više šansi da se nađu u pritvoru ili da budu osuđeni na безусловnu kaznu zatvora u odnosu na druge koji ne pripadaju nekoj marginalizovanoj grupi. Šta će u kojoj sredini predstavljati stereotip kriminalca zavisi od dominantnog kulturno-ekonomskog modela. To su npr. u SAD-u mladi muškarci, neobrazovani i siromašni, nezaposleni, pri tom najčešće Afro-Amerikanci ili Hispanci.²⁸ Prosečan osuđenik u Rusiji ima ispod 30 godina, uglavnom sa srednjim stručnim obrazovanjem, pri čemu njih 60% nije bilo zaposleno pre nego što je dospelo u zatvor.²⁹

2.1. Pritvor i prenaseljenost zatvora

Trend masovnog određivanja pritvora u velikom broju zemalja možda najviše doprinosi održavanju i razvoju problema prenaseljenosti zatvorskih ustanova i zbog toga se čini važno da se to izdvoji kao poseban uzročni faktor. Statistički podaci o učešću pritvorenika u ukupnoj strukturi zatvorenih lica samo potvrđuju ovu konstataciju kao i stalan rast broja pritvorenika u čitavom svetu.

24 E. Carrabine, P. Cox, M. Lee, K. Plummer, N. South, *op. cit.*, 366.

25 F. E. Hagan, *op. cit.*, 469.

26 N. Mrvić-Petrović, *op. cit.*, 152.

27 Đ. Ignjatović, *Kriminologija*, Beograd, 2011, 81.

28 N. Mrvić-Petrović, *op. cit.*, 154.

29 A. Bobrik et al. /2005/: Prison Health in Russia, *Journal of Public Health Policy*, 26, No. 1, 30–59., na-vedeno prema: N. Mrvić-Petrović, *op. cit.*, 154.

Pritvor je očigledno popularna mera za obezbeđenje prisustva okrivljenog u krivičnom postupku. Ovom merom se na najlakši način rešava dilema šta sa okrivljenim dok traje krivični postupak. A da li je taj najlakši način ujedno i najbolji, kompleksno je pitanje. Kao i u svim stvarima, i kod određivanja pritvora potrebno je naći odgovarajuću meru. Ukoliko se ta mera ne pronađe, jedna od najvećih posledica je prenaseljenost zatvora. Odnosno prenaseljenost zatvora je možda najveći problem kad je pritvor u pitanju jer se pritvorenici moraju odvojiti od osuđenih lica i smeštajni kapaciteti namenjeni ovoj kategoriji zatvorenika usled njihovog prekomernog broja uglavnom su nedovoljni. To onda stvara dodatni niz problema, ali o tome će biti reči u delu koji se odnosi na posledice prenaseljenosti zatvorskih ustanova.

Pritvor je najteža mera kojom se obezbeđuje prisustvo okrivljenog tokom krivičnog postupka i zbog toga bi je trebalo određivati samo ako je to neophodno radi vođenja krivičnog postupka i ako se ista svrha ne može ostvariti drugom merom.³⁰ Podrazumeva se i da mora biti ispunjen neki od zakonskih razloga za njeno određivanje. Tako je npr. u još važećem Zakoniku o krivičnom postupku Republike Srbije,³¹ predviđeno kada se nekom licu u odnosu na koga postoji osnovana sumnja da je učinio neko krivično delo, može odrediti pritvor.

Pritvor ponekad može trajati nekoliko godina tako da neki pritvorenici duže borave u pritvoru nego što bi im mogla biti izrečena kazna zatvora za dela za koja su okrivljeni. Može se izdvojiti nekoliko faktora koji utiču na dužinu trajanja pritvora:³²

- brzina kojom se sprovodi istraga
- kapacitet sistema transporta okrivljenih iz zatvora u sud
- dostupnost branilaca i zaštitnika prava pritvorenika
- broj predmeta u sudovima i raspoloživa sredstva za vođenje suđenja
- pod određenim uslovima, zainteresovanost pritvorenog lica da se odugovlači suđenje što je više moguće

Odgovornost za predugo trajanje pritvora u mnogim državama leži na svim akterima krivičnog procesa, ali se neke specifičnosti vezane za pojedine aktere ipak mogu izdvojiti. Policija i tužilaštvo su najzaslužniji za povećanje broja pritvorenika. Policija prvo hapsi osumnjičene koji onda aktivnošću tužilaštva završe u pritvoru. Neki autori smatraju da je tužilaštvo nekako ostalo najmanje vidljiv deo krivičnog procesa i u mnogim državama je karakteristično odsustvo javne odgovornosti ovog organa. Odluke u vezi sa optužbama, u smislu da li će se neko goniti i za koja krivična dela, imaju suštinski uticaj na veličinu i sastav zatvorske populacije.³³ Tužioci ponekad smatraju da imaju više šanse da dođu do dokaza ako se okrivljeni nalazi u pritvoru pre suđenja a možda i da dobiju priznanje krivice. Pritisak zbog teških uslova boravka u prenaseljenim pritvorskim jedinicama okrivljeni pokušavaju da prevaziđu priznanjem krivice samo da bi ubrzali čitav proces i omogućili sebi da, nakon donošenja pravnosnažne presude, pređu u bolju sredinu.³⁴

U nekim državama tužilaštvo može da zabrani pritvorenima posete porodice i prijatelja, a negde može i da zahteva da se onemoguću komunikacija između samih pritvorenika u

30 M. Škulić 2009/: *Krivično procesno pravo*, Beograd, 142.

31 Zakonik o krivičnom postupku Republike Srbije („Službeni list SRJ“, br. 70/01 i 68/02 i „Službeni glasnik RS“, br. 58/04, 85/05, 85/05, 115/05, 49/07, 20/09-dr. zakon, 72/09 i 76/10).

32 Pre-trial detention, *Guidance Note 5*, KING'S College London, International Centre for Prison Studies, dostupno na: <http://www.kcl.ac.uk/depsta/law/research/icps/downloads/gn5-pre-trial-detention.pdf>. Pristupljeno: 15. 03. 2011.

33 A. Rutherford /1984/: *Prisons and the Process of Justice-The Reductionist Challenge*, London, 26.

34 Pre-trial detention, *Guidance Note 5*, KING'S College London, International Centre for Prison Studies, dostupno na: <http://www.kcl.ac.uk/depsta/law/research/icps/downloads/gn5-pre-trial-detention.pdf> . Pristupljeno:15. 03. 2011.

istom zatvoru. Posledica ovakvih zahteva u stvari predstavlja zabranu društvenih aktivnosti pritvorenika koji neretko u ćelijama provode 23 sata dnevno.³⁵

Učestalo određivanje pritvora predstavlja jedan od ključnih razloga preopterećenosti zavoda za izvršenje krivičnih sankcija i u Republici Srbiji. O tome svedoči i podatak da u ukupnom broju osuđenih, primljenih u toku 2008. godine na izdržavanje kazne zatvora u trajanju do tri godine, udeo onih koji su u toku krivičnog postupka bili u pritvoru iznosi 34%.

Pored tužilaštva, odgovornost donekle za takvu situaciju snose i sudovi pre svega zbog predugog trajanja postupaka. Jedan od problema je i inertnost sudova koji se retko udubljuju u ispitivanje da li tokom postupka i dalje postoje razlozi jednom određenog pritvora, odnosno u praksi to izgleda tako da ko jednom uđe u pritvor teško iz njega izlazi, a novi pritvorenici stalno dolaze i na taj način samo raste problem prenaseljenosti zatvora. Zaključak međunarodnih organizacija je da je kaznena politika država krivac za prenaseljenost zatvora, a ne povećana stopa kriminaliteta.³⁶

2.2. Kratke kazne zatvora i prenaseljenost

Ne postoji opšta saglasnost oko toga šta se podrazumeva pod kratkim kaznama zatvora. Uobičajeno je da se takvim kaznama smatraju one do šest meseci, ali postoje i gledišta da bi to trebalo da budu one do godinu dana.³⁷ Iako na ovom mestu nije moguće izvršiti uporednu analizu udela kratkih kazni zatvora u ukupnoj strukturi izrečenih kazni zatvora, u Republici Srbiji one u velikoj meri utiču na problem prenaseljenosti zatvora. Bez obzira na koji način se one definišu, kratkotrajne kazne zatvora su dosta zastupljene u ukupnoj strukturi izrečenih kazni zatvora i uz uslovne osude čine najveći deo svih izrečenih krivičnih sankcija u Republici Srbiji u poslednjih nekoliko godina. To znači da je u strukturi ukupno izrečenih kazni zatvora i dalje izrazito zastupljena kazna zatvora do šest meseci i *kazna zatvora* preko šest meseci do dve godine. Ovakva kaznena politika direktno utiče na preopterećenost smeštajnih kapaciteta *zavoda za izvršenje krivičnih sankcija*, jer se iz godine u godinu održava veliki broj osuđenih na kaznu zatvora do 6 meseci, koji stupe na izdržavanje (u periodu od 2005. do 2009. godine oni su u proseku činili 41,6% od ukupnog broja osuđenih koji stupe na izdržavanje kazne).³⁸

Rezultati nekih istraživanja su pokazali da među osuđenim licima na kratke kazne zatvora značajan procenat čine oni starosti između 21 i 35 godina. U pitanju su lica koja se nalaze u godinama kada se stvara profesionalna karijera i zasniva porodica što predstavlja procese važne kako za pojedince, tako i za društvo u celini pa se čini da bi sa kriminalno-političkog stanovišta bilo celishodnije da se kratke kazne zatvora zamene nekim alternativnim kaznama.³⁹ S obzirom da se među osuđenima na kratke kazne zatvora nalazi značajan broj onih koji su osuđeni za dela imovinskog kriminaliteta, postavlja se pitanje uolikoj meri zatvaranje uopšte može da utiče na ova lica u smislu uticaja da ubuduće ne vrše krivična dela. Zatvori su pogodna mesta da se sklonost ka vršenju takvih krivičnih dela dodatno razvije, da se nauče još neke veštine. Zbog toga ne treba da čudi da među osuđenim na kratke kazne zatvora ima dosta recidivista, kao i multirecidivista.⁴⁰ Kako kratko vreme inače nije dovoljno da se proces resocijalizacije sprovede, onda bi trebalo ozbiljno razmisliti o

35 *Ibidem*.

36 Z. Nikolić, *op. cit.*, 129.

37 Đ. Ignjatović, *Kriminologija, op.cit.*, 173,

38 Strategija, *op. cit.*

39 M. Radoman /2002/: Stavovi osuđenih na kratke kazne zatvora, *Prava čoveka*, Beograd, br. 5–6, 48.

40 *Ibid.*, Prema rezultatima ovde navedenog istraživanja, čak 46% osuđenika na kratke kazne zatvora su recidivisti od kojih 12% multirecidivisti.

smanjenju učesća kratkih kazni zatvora u ukupnoj strukturi izrečenih krivičnih sankcija i njihovoj zameni npr. novčanom kaznom ili radom u javnom interesu.

2.3. Uticaj javnog mnjenja na porast broja zatvorenika

U kojoj meri stavovi javnog mnjenja utiču na donošenje sudskih odluka u vezi sa određivanjem pritvora ili izricanjem безусловnih kazni zatvora je veoma zanimljivo pitanje. Javnost je pretežno represivno orijentisana i postoji mišljenje da se zatvaranjem mogu rešiti ako ne svi, onda većina problema u vezi sa kriminalitetom. Da li je šira javnost uopšte upoznata sa životom u zatvoru? Ogroman broj ljudi nije nikada bio u zatvoru, niti je imao priliku da obiđe neki zatvor osim ako su bili u poseti nekom ili su sami bili zatvoreni.⁴¹ Stavovi u javnosti se iznose putem medija, tako da je važno istaći njihovu odgovornost u tom procesu jer pogrešna medijska slika o zatvorima utiče i na percepciju života u njima. Zahvaljujući uticaju medija predstave građana o zatvorima, njihovim stanovnicima i životu u njima su pune stereotipa i pogrešnih shvatanja.

Utisak je da se o problemima u vezi sa funkcionisanjem zatvorskog sistema u javnosti nerado govori. Većinu ljudi obično ne interesuju problemi sa kojima se zatvorenici suočavaju jer po njima, oni su dobili ono što su zaslužili. Sa druge strane, neka istraživanja su pokazala da građani u velikom broju smatraju da je život u zatvoru lak što onda dovodi do pritiska javnosti na sudove i povećanog kažnjavanja kaznom zatvora, jer ako je zatvorski život jednostavan, treba što češće izricati kaznu zatvora.⁴²

Međutim, zatvorski život je daleko od jednostavnosti u većini zatvora u svetu. Činjenica nedovoljnosti smeštajnih kapaciteta naspram broja zatvorenika je dovoljna da ukaže da problemi itekako postoje i da ih je potrebno rešavati. Za to vreme javnost budno prati da li je pritvor određen svakome kome je trebalo i da li je izrečena bezuslovna kazna zatvora uvek kada je sud javnosti smatrao da to tako treba. Postaje manje važno da li su stvarno ispunjeni uslovi bilo za određivanje pritvora, bilo za kažnjavanje zatvorom. Ako se javnost zainteresuje za neki slučaj, raste pritisak na sudove da se on okonča na prihvatljiv način što u praksi znači donošenje „kompromisnih presuda“, presuda koje nisu u potpunosti dokazno utemeljene i koje neretko podrazumevaju i izricanje kazne zatvora.

ZAKLJUČAK

Sigurno je da će kazna zatvora i dalje dominirati u sistemu izvršenja krivičnih sankcija. Bez obzira na sve njene nedostatke, savremeno društvo očigledno nije pronašlo efikasniji način kontrole kriminaliteta.

Barem za vreme dok se osuđenici nalaze u zatvoru, građani su bezbedni. Takav stav je očigledno doveo do nastanka i razvijanja problema prenaseljenosti zatvora. Iako je prenaseljenost zatvora realnost koja se ne sme zanemarivati, sigurno je da će kazna zatvora i dalje biti jedan od najznačajnijih instrumenata u borbi sa različitim oblicima kriminaliteta.

I pritvor predstavlja veliki problem. Veoma lako se određuje, a teško ukida. Postoji mišljenje u javnosti da je pritvor najefikasniji način da se lica, za koja postoji osnovana sumnja da su izvršila neko krivično delo, drže pod kontrolom, ali pitanje je da li je to i najbolji način. Ono što je sigurno je da je trenutno stanje u zatvorima takvo da mora da se menja u pravcu smanjivanja broja zatvorenika. Posledice prenaseljenosti zatvora su mnogobrojne i ozbiljne i zato je potrebno razmisliti na koje je sve načine moguće postići taj cilj.

41 N. Mrvić-Petrović, *op. cit.*, 156.

42 *Ibid.*, 157.

Značajnu ulogu u tom procesu imaju mediji putem kojih se po pravilu promovišu nove ideje. Podrazumeva se da svi oni koji učestvuju u kontroli kriminaliteta i koji utiču na donošenje odluka po pitanju borbe sa kriminalitetom treba da budu svesni ozbiljnosti problema prenaseljenosti zatvora. Takvo stanje će postojati sve dok se dominantna ideja „prepunjavanja zatvora“ ne zameni idejom njihovog pražnjenja.⁴³ Taj problem se ne tiče samo zatvora i života u njemu; on ima mnogo šire društvene posledice kojih svi moramo da budemo svesni.

LITERATURA

- Carrabine E., Cox P., Lee M., Plummer K. and South N. /2009/: *Criminology: A Sociological Introduction*, Great Britain
- Clear T. R. and Schrantz D. /2011/: *Strategies for Reducing Prison Population*, *The Prison Journal*, London
- Hagan F. E. /2008/: *Introduction to Criminology: Theories, Methods, and Criminal Behavior*, USA
- Ignjatović Đ. /2011/: *Kriminologija*, Beograd
- Ignjatović Đ. /2011/: Kritička analiza stanja i tendencija u krivično izvršnom pravu Srbije, *Crimen*, Beograd
- Ignjatović Đ. /2011/: Novine u pravu izvršenja krivičnih sankcija– in: *Kaznena reakcija u Srbiji*, Beograd
- Jewkes Y., and Bennett J. (eds.) /2008/: *Dictionary of Prisons and Punishment*, Devon
- Mrvic-Petrović N. /2007/: *Kriza zatvora*, Beograd
- Nikolić Z. /2009/: *Savremena penologija – Studija kazni i kažnjavanja*, Beograd
- Pavlović M. /2006/: Prekobjrojnost zatvorske populacije, *Pravni život*, Beograd, br. 9
- Pre-trial detention, *Guidance Note 5*, KING'S College London, International Centre for Prison Studies, dostupno na: <http://www.kcl.ac.uk/depsta/law/research/icps/downloads/gn5-pre-trial-detention.pdf>
- Radoman M. /2002/: Stavovi osuđenih na kratke kazne zatvora, *Prava čoveka*, Beograd, br. 5
- Rutherford A. /1984/: *Prisons and the Process of Justice-The Reductionist Challenge*, London
- Soković S. /2011/: Izvršenje krivičnih sankcija-mogućnosti i perspektive– in: *Kriminal i državna reakcija: fenomenologija, mogućnosti, perspektive* (Kron L. ed.), Beograd
- Stevanović Z. /2008/: *Otvoreni zatvori*, Beograd
- Stevanović Z. /2010/: Međunarodni standardi u postupku izvršenja krivičnih sankcija-in: *Zbornik radova Savremene tendencije krivične represije kao instrument suzbijanja kriminaliteta*, Bijeljina
- Strategija za smanjenje preopterećenosti smeštajnih kapaciteta u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji (2010–2015)* usvojena od strane Vlade Republike Srbije, dostupno na: http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?pf=1&id=45678&url=%2Fvesti%2Fdokument_i_sekcija.php%3Fpf%3D1%26id%3D45678
- Škulić M. /2009/: *Krivično procesno pravo*, Beograd
- http://www.kcl.ac.uk/depsta/law/research/icps/downloads/wpl-8th_41.pdf
- Preporuka br. R (99) 22 Komiteta ministara Saveta Evrope državama članicama o prenatrpanosti zatvora i porastu broja zatvorenika, *Council of Europe, Committee of Ministers: Recommendation No. R (99) 22 concerning prison overcrowding and prison population inflation*.
- Zakonik o krivičnom postupku („Službeni list SRJ“, br. 70/01 i 68/02 i „Službeni glasnik RS“, br. 58/04, 85/05, 85/05, 115/05, 49/07, 20/09-dr. zakon, 72/09 i 76/10)

43 Đ. Ignjatović /2011/: Novine u pravu izvršenja krivičnih sankcija, in: *Kaznena reakcija u Srbiji*, Beograd, 48.

Aleksandra Ilić

Faculty of Security Studies, University of Belgrade

PRISON OVERCROWDING – PHENOMENOLOGICAL AND ETIOLOGICAL ASPECTS

SUMMARY

This paper discusses the problems of overcrowding in prisons throughout the world and in Serbia. Prison overcrowding is a global phenomenon, present in all continents, which is proved by statistics on the situation in prisons in the world with us. This phenomenon can be seen from two angles. On the one hand, there is a large number of prisoners serving a sentence in particular, short prison sentences; on the other hand, prison population largely consists of persons who are in custody. Given that these are different types of detention and the overcrowding problem must be considered taking into account this fact. In that sense it is necessary to analyze the causes of prison overcrowding. A large number of unconditional prison sentences imposed leads to the possibility of realizing the idea of re-socialization. Also, public opinion in most countries but also in Serbia believes that closing is the best way of solving problems of crime and thus put pressure on those who decide which further contributes to the development problems of overpopulation.

Key words: prison overcrowding, phenomenology, etiology, short prison sentences, detention, public opinion.